

Over Oerossen en Venussen

De Paleolithische rotskunst van Qurta

De ontdekking van de oudste rotskunst in Egypte.

DIRK HUYGE EN WOUTER CLAES

Van farao's en hiërogliefen was nog lang geen sprake toen ongeveer 15.000 jaar geleden de prehistorische bewoners van de Kom Ombo Vlakte een groot aantal dierenafbeeldingen en ook enkele menselijke figuren graveerden in de steile zandsteenrotsen langs de Nijlvallei. Voor het eerst opgemerkt in 1962-1963, vervolgens in de vergeethoek geraakt, en pas in 2005 herontdekt, is deze oudste kunst van Egypte nu terecht wereldberoemd. Wat maakt de vroege rotskunst van Qurta zo bijzonder? Een overzicht van recent veldwerk door de archeologische missie van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMG) te Brussel.

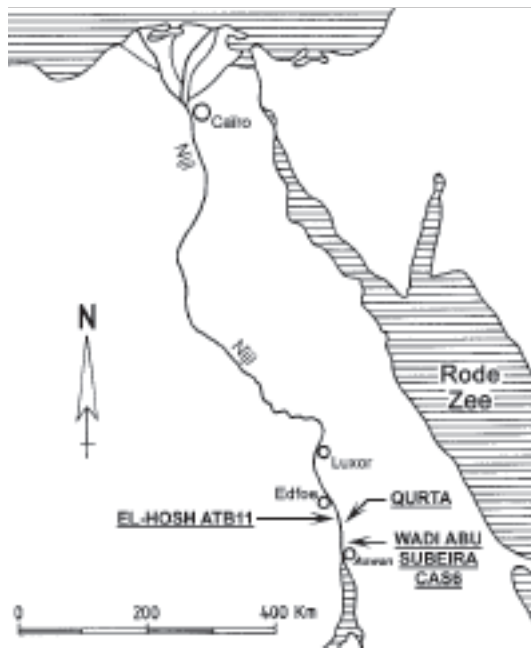
ONTDEKKING

Tijdens de studie naar rotstekeningen (petrogliefen) deed de archeologische missie van de KMG in maart-april 2004 een bijzondere vondst. In de buurt van el-Hosh (afb. 2), een dorpje op de westelijke oever van de Nijl, ongeveer 30 km ten zuiden van Edfoe, trof men

een opmerkelijke vindplaats, die erg verschilde van alle andere in het gebied. Allerlei geometrische en kromlijnige motieven en zeer gestileerde afbeeldingen van krokodillen hadden we al op tal van plekken gezien, maar de levendige afbeeldingen van runderen die we bij el-Hosh aantroffen, waren volkomen nieuw. De voor Egypte ongewone, natuurgetrouwe stijl waarin deze dierenfiguren, een paar dozijn in aantal, waren uitgevoerd, verschilt drastisch van de eerder 'stijve' en 'statische' afbeeldingen van runderen zoals die in de Predynastische rotskunst van het 4^e millennium voor Christus voorkomen (afb. 5). Vanwege de sterk verweerde toestand en erg donkere patina van deze rotsgravingen was direct duidelijk dat ze zeer oud moesten zijn. Deze nieuwe vindplaats in el-Hosh, die de naam Abu Tanqoera Bahari II draagt, deed ons terugdenken aan eerder gepubliceerde afbeeldingen van runderen uit de omgeving van Gebel Silsila Oost, ongeveer 10 km naar het zuiden en op de andere

1. De rotskunstsites Qurta 1 in 2007. De tekeningen staan erg hoog op de zandsteenrotsen, waar men de stelling ziet (foto Dirk Huyge).

2. Vindplaatsen met Laat-Paleolithische rotskunst in de Egyptische Nijlvallei. Kaart ter beschikking gesteld door Dirk Huyge (tekening door Martin Hense, *Regula*).

oever van de Nijl. Daar had een Canadees archeologisch team, de *Canadian Prehistoric Expedition*, in de vroege jaren zestig van de vorige eeuw heel wat onderzoek verricht naar Paleolithische kampplaatsen en bovendien ook het bestaan geconstateerd van rotstekeningen van runderen, nijlpaarden en menselijke figuren. Zoals de Canadese collega's toen al opmerkten, wijken ook deze voorstellingen stilistisch erg af van wat er tot dan toe uit Egypte bekend was. Helaas werden hiervan slechts enkele foto's en tekeningen gepubliceerd in weinig verspreide tijdschriften. De vondst bleef door de wetenschappelijke wereld zo goed als onopgemerkt.

Hoewel de kans groot was dat de Gebel Silsila rotskunst niet langer bestond vanwege de intense steenwinning en bouwwoede in dit gebied, vonden we het toch de moeite waard een poging te ondernemen om de eerder ontdekte sites terug te vinden. Voor zover ons bekend, had niemand deze sites nog gezien sinds het tijdstip van hun ontdekking. Om redenen die nog steeds erg mysterieus zijn, konden of wilden de Canadese ontdekkers ons echter niet verder helpen. Toch lukte het vrij snel om op eigen houtje de plaats terug te vinden: al in oktober-november 2005 slaagden we in onze opzet. De plaats bleek zich vlakbij het moderne dorp Qurta, langs de noordelijke rand van de Kom Ombo Vlakte te bevinden, op een afstand van ongeveer 3,5 km van de Nijl (afb. 1-2). Qurta, oorspronkelijk een dorpsnaam uit Nubië, is één van de vele nieuwgebouwde nederzettingen in dit gebied. Deze werden in de jaren 1960 in ijlt tempo opgetrokken om de Nubiërs te huisvesten die door de bouw van de nieuwe Hoge

3. Om de petrogliefen in Qurta te kunnen bereiken, was het soms nodig om indrukwekkende houten steigers te bouwen (foto Dirk Huyge).

Dam in Aswan, de Sadd al-Ali, hun woongebied voorgoed moesten verlaten. Het mag een waar mirakel heten, maar de rotskunstsites van Qurta bleken nog in uitstekende staat te zijn.

MENSEN MET GEPRONONCEERD ACHTERWERK

In februari-maart 2007 organiseerden we een grondige survey van het woestijngebied onmiddellijk ten oosten van Qurta. Dit leidde tot de ontdekking van drie rotskunstsites: Qurta I, II en III. (afb. 2 en 3). Op elk van deze plaatsen werden verscheidene rotskunstsites, panelen en individuele rotstekeningen aangetroffen (afb. 4). Van de 180 teruggevonden tekeningen stellen de meeste sterk naturalistisch getekende dieren voor. Runderen zijn veruit het meest vertegenwoordigd – ongeveer 75 procent van het totale aantal tekeningen (afb. 5). Daarnaast komen ook vogels, nijlpaarden, gazellen, vissen, enkele monsterlijke dieren en mogelijk één hartebeest voor. Naast de fauna-afbeeldingen troffen we ook enkele niet-figuratieve of abstracte tekeningen aan en eveneens een kleine reeks zeer gestileerde menselijke figuren met een geprononceerd achterwerk, maar zonder andere lichaamsdelen. Zoals ook het geval is in el-Hosh, vertonen al deze afbeeldingen een erg donkere kleur, die helemaal versmelt met de rotsachtergrond waarop ze zijn uitgevoerd. Dit is op zichzelf al een aanduiding van hoge ouderdom. De meeste tekeningen vertonen trouwens ook sporen van langdurige verwerking door wind en water. Sommige zijn zelfs bijna helemaal door deze natuurlijke processen uitgewist.

Een duidelijke ruimtelijke organisatie is er in de rotskunst van Qurta niet te bespeuren. Echte tafereelen of scènes kunnen we niet onderscheiden. Het lijkt eerder zo te zijn dat de individuele voorstellingen volkomen op zichzelf staan. In tegenstelling tot de rotskunst uit de Predynastische periode zijn er ook geen denkbeeldige grondlijnen of registerlijnen te bekennen. Integendeel, de afbeeldingen zijn georiënteerd in alle mogelijke richtingen en niet zelden staat de kop van een dier naar boven of naar beneden. Bovendien gaat er vaak een grote dynamiek schuil in de wijze waarop de dieren zijn afgebeeld: de rug is gekromd en de poten zijn gebogen of geknikt, zodat het lijkt alsof ze in beweging zijn. Sommige runderen lijken voorgesteld te zijn terwijl ze zich in stof of modder rollen; anderen zijn mogelijk dood afgebeeld, wat de soms onnatuurlijke houding van de poten zou kunnen verklaren. Ook in dit opzicht verschilt deze rotskunst in hoge mate van de Predynastische voorstellingen (afb. 6).

RUND ZONDER VOORPOTEN

Van rotsschilderingen, die hier misschien ooit wel bestonden, zijn in Qurta geen sporen teruggevonden. In technisch opzicht beslaat de rotskunst uitsluitend uitgehamerde en gegraveerde voorstellingen. Beide technieken worden bovendien vaak in combinatie gebruikt. Bepaalde delen van een dier, zoals de romp, kunnen uitgehamerd zijn en andere, zoals de poten, in de rots ingesneden. Sommige figuren lijken bijna in bas-reliëf uitgevoerd, waarbij de afbeelding een duidelijk verschil in hoogte of diepte ten opzichte van de achtergrond laat zien (afb. 7). Ook de afmetingen van de tekeningen zijn bijzonder. Vaak zijn de runderen groter dan 80 cm (het grootste exemplaar meet zelfs meer dan 1,80 m).

In de Predynastische rotskunst worden dit soort dieren doorgaans veel kleiner afgebeeld. Natuurlijke fenomenen, zoals het reliëf van de rotswand en scheuren in het rotsoppervlak, werden soms in de afbeeldingen geïntegreerd. Soms worden de tekeningen ook doelbewust onafgewerkt gelaten. Zo ontbreken in geraffineerde afbeeldingen van runderen bijvoorbeeld de voorpoten of zelfs een deel van de romp (afb. 7). Verscheidene dieren – runderen en nijlpaarden – vertonen krassen of uithakkingen over het hoofd en de nek, wat ongetwijfeld een symbolische betekenis moet hebben. Een andere stilistische bijzonderheid van de rotskunst van Qurta is dat de sterk naturalistische afbeeldingen van dieren gecombineerd worden met uiterst gestileerde menselijke figuren. Die laatste afbeeldingen zijn goed vergelijkbaar met menselijke figuurtjes zoals we die kennen uit het Laat-Magdaleniaan van het Europese Paleolithicum, de zogenaamde Venussen.

Geen enkele van de dierenfiguren vertoont enige aanwijzingen voor domesticatie. Het leidt dan ook geen twijfel dat de afgebeelde

4. De Amerikaanse rotskunstspecialiste Elyssa Figari facsimileert rotstekeningen in Qurta 1 (foto Dirk Huyge).

5. Rotstekening van een fraai oerrund in Qurta 1. Let vooral op de gedetailleerde weergave van de hoorns en de hoeven. De achterpoten zijn op een eigenaardige wijze geknikt (foto Dirk Huyge).

7. Duidelijk geen gedomesticeerd rund, maar een stevig gebouwde oeros met een hoge rugbult en sterk naar voren gekromde horens in Qurta II (foto Dirk Huyge).

8. Detail van afb. 7. Het toont hoe imposant de musculatuur van het dier is (foto Dirk Huyge).

6. Links: Facsimile van het belangrijkste rotskunstpaneel in Qurta I, ongeveer 4 m lang en 2 m hoog. Voorstellingen van wilde runderen domineren, maar er is ook een gestileerde menselijke figuur zichtbaar (tekening Elyssa Figari, Anne Lebrun-Nélis en Isabelle Therasse).

runderen, vaak met indrukwekkende musculatuur, geïdentificeerd kunnen worden als *Bos primigenius* of oeros. Ze hebben over het algemeen echter korte horens. Uit Paleolithische beendervondsten in de Kom Ombo Vlakte en elders in Egypte weten we dat het Noordafrikaanse wilde rund kleinere horens droeg dan het Europese, maar voor de rest wel van ongeveer hetzelfde formaat was. De horens zijn ook op uiteenlopende manieren getekend en kunnen zowel in echt, als in 'verwongen' perspectief (zoals dat in de Oudegyptische kunst wordt gebruikt) uitgevoerd zijn. In sommige gevallen zijn ook de hoeven uitgebeeld. De afgebeelde vogels zijn meestal watervogels, wellicht ganzen. Bijzonder is ook het voorkomen van enkele vissen. Zowel vogels als vissen zijn in de rotskunst van de Predynastische periode erg ongewoon (met uiteraard de uitzondering van de toen alomtegenwoordige struisvogel).

± 15.000 JAAR OUD

Toen de Canadese archeologische missie in dit gebied in 1962-1963 opgravingen verrichtte, ontdekte ze verscheidene Laat-Paleolithische woonplaatsen in de onmiddellijke omgeving van de rotskunstsites. De belangrijkste van die woonplaatsen was GS-III, op een afstand van nauwelijks 150 tot 200 m van Qurta I. Deze site en vergelijkbare vindplaatsen die door de Canadezen en andere archeologische teams in het gebied zijn teruggevonden, worden tegenwoordig toegeschreven aan de zogenaamde Ballanaan-Silsiliaan cultuur, waarvan de ouderdom op grond van radiokoolstofdateringen wordt geschat op 16.000 tot 15.000 jaar. Naast een massa stenen gebruiksvoorwerpen leverden deze woonplaatsen ook heel wat dierenbeenderen op. Hieruit is duidelijk af te leiden dat de toenmalige bewoners van de Kom Ombo

Vlakte jagers en vissers waren, die voor hun levensonderhoud zowel de vlakte langs de Nijl als ook de woestijn exploiteerden, zij het in veel mindere mate. Het menu bestond hoofdzakelijk uit oeros, hartebeest, een paar soorten gazellen, nijlpaard, verscheidene soorten watervogels en enkele vissoorten. Grote Afrikaanse dieren, zoals olifanten, giraffen en neushoorns, zijn even opvallend afwezig in de faunaresten van deze Paleolithische vindplaatsen als in het repertoire van de rotskunst. Met uitzondering van het hartebeest, waarvan slechts één (waarschijnlijke) voorstelling teruggevonden is, lijkt er dus een grote overeenkomst te zijn tussen deze faunabestanden en de rotstekeningen. Alle stilistische, technische en inhoudelijke kenmerken van deze petroglieden, zoals hierboven beschreven, verraden duidelijk een Paleolithische 'mentaliteit'.

De overeenkomsten tussen de rotskunst van Qurta en de ijstijdkunst zoals we die in Europa kennen, zijn inderdaad talloos. Wij denken dan ook dat de rotskunst van Qurta nauw met de Paleolithische nederzettingen in het gebied samenhangt en wellicht ook aan de Ballanaan-Silsiliaan cultuur of een gelijkaardige beschaving kan worden toegeschreven. Het lijdt in onze ogen weinig twijfel dat de rotskunst van Qurta ongeveer 15.000 jaar oud moet zijn.

Die hoge ouderdom wil men natuurlijk graag bewezen zien, maar dat is zeker geen sinecure. We hebben pogingen ondernomen om het natuurlijke vernislaagje dat de tekeningen overdekt, wat men ook wel rotspatina noemt, te dateren via een ingewikkelde methode als *Uranium-Series Dating*. Tot nu toe heeft dit echter geen concrete resultaten opgeleverd. Meer hoopvol gestemd zijn we over de recente vondst van enkele rotstekeningen op de site

Qurta II die nog helemaal waren afgedekt door hellingspuin. Het zandig en rotsig sediment dat hier bovenop de tekeningen ligt, kan immers worden gedateerd aan de hand van *Optically Stimulated Luminescence*. Ook dit is een erg complexe natuurwetenschappelijke dateringsmethode, waarmee het tijdstip van de laatste blootstelling van de zandkorrels aan het zonlicht kan worden nagemeten. Op die manier kan een *terminus ante quem* datering of minimale ouderdom worden vastgesteld voor de rotskunst. Deze zal immers ouder zijn dan het sediment dat haar afdekt. De definitieve resultaten van dit onderzoek verwachten we pas over een goed jaar, maar we hopen dat we op deze manier de Paleolithische ouderdom van de rotstekeningen onweerlegbaar zullen kunnen aantonen.

ALLEENSTAAND GEVAL?

Wat ook de precieze chronologische positie is van de Paleolithische rotstekeningen van Qurta, het staat buiten kijf dat deze kunst volkomen verschilt van alle andere rotskunst die tot nu toe in Egypte en in heel Afrika bekend was. In zuidelijk Afrika zijn weliswaar oudere kunstvondsten gedaan – zo werden bijvoorbeeld in een grot in Zuid-Afrika okerklopjes gevonden met gegraveerde geometrische motieven die ouder zijn dan 70.000 jaar! Maar Qurta is de allereerste Paleolithische rotskunstsitatie in de openlucht die we kennen. De enige parallellen voor Qurta zijn de bovengenoemde vindplaats van Abu Tanqoera Bahari II in el-Hosh en een tweede plaatsje ongeveer 45 km meer naar het zuiden, in de Wadi Abu Soebeira, net ten noorden van Aswan. Die laatste site werd pas in 2006 door de Egyptische Oudheidkundige Dienst ontdekt (afb. 9). Net als Abu Tanqoera Bahari II is ook dit een klein ensemble van ongeveer 30 tot 35 tekeningen, waarvan de meeste eveneens oerossen voorstellen. Er komen ook enkele vissen, een nijlpaard, een paar hartebeesten en misschien zelfs een Afrikaanse wilde hond voor. Het is nog te vroeg om hierover zekerheid te hebben, maar de kans lijkt groot dat ook op een paar plaatsen in het noorden van Libië met Qurta vergelijkbare rotskunst bestaat. Zoals geregeld het geval is in de archeologie, lokt de ene vondst vaak de andere uit. Wij zijn ervan overtuigd dat er nog heel wat meer van dit soort kunst in het noorden van het Afrikaanse continent te ontdekken is en de komende jaren ook gevonden

zal worden. Er staan de onderzoekers van rotskunst dus nog boeiende tijden te wachten!

De auteurs danken de Supreme Council of Antiquities van Egypte voor de toestemming en samenwerking. Het rotskunstwerk in Qurta wordt gefinancierd door middel van het Egyptology Endowment Fund van Yale University (New Haven, V.S.). Het Nederlands-Vlaams Instituut in Caïro en Vodafone Egypt bieden administratieve en logistieke steun. Het dateringswerk en het geomorfologische aspect van het onderzoek geschiedt in nauwe samenwerking met de vakgroepen Geologie en Bodemkunde en Geografie van de Universiteit Gent.

VERDER LEZEN

Over Qurta en el-Hosh, waar het onderzoekswerk nog volop aan de gang is, verschenen onder meer de onderstaande artikelen. De publicatie van een monografie over Qurta is gepland in 2010.

- Huyge, D., 'The fish hunters of el-Hosh: rock art research and archaeological investigations in Upper Egypt (1998-2004)', *Mededelingen der Zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen* 51 (2005) 231-249.
- Huyge, D., 'Côa in Africa: Late Pleistocene rock art along the Egyptian Nile', *International Newsletter on Rock Art* 51 (INORA 2008) 1-7. <http://www.bradshawfoundation.com/inora/pdf/51.pdf>.
- Huyge, D., 'Late Palaeolithic and Epipalaeolithic rock art in Egypt: Qurta and el-Hosh', *Archéo-Nil* 19 (2009) 109-120.
- Huyge, D., Aubert, M., Barnard, H., Claes, W., Darnell, J.C., De Dapper, M., Figari, E., Ikram, S., Lebrun-Nélis, A. en Therasse, I., 'Lascaux along the Nile: Late Pleistocene rock art in Egypt', *Antiquity* 81 (2007): Project Gallery. <http://antiquity.ac.uk/ProjGall/huyge/index.html>.
- Huyge, D. en Claes, W., 'Ice Age' art along the Nile', *Egyptian Archaeology* 33 (EA 2008) 25-28.
- Huyge, D., De Dapper, M., Depaetere, D., Ismail, M., Marchi, E., Mommaerts, R., Regulska, I. en Watchman, A., 'Hilltops, silts, and petroglyphs: the fish hunters of el-Hosh (Upper Egypt)', *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis* 69 (1998) 97-113.
- Huyge, D., Watchman, A., De Dapper, M., en Marchi, E., 'Dating Egypt's oldest 'art': AMS ¹⁴C age determinations of rock varnishes covering petroglyphs at el-Hosh (Upper Egypt)', *Antiquity* 75 (2001) 68-72.

9. Een oeros op een liggend rotsblok in de Wadi Abu Soebeira. De petroglyphen hier, voor het eerst in 2006 ontdekt door Egyptische collega's, zijn ongetwijfeld sterk met die van Qurta verwant (foto Dirk Huyge).